

УДК 316.342.2

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Інституціоналізація класового аналізу в українській соціології

Анотація

Статтю присвячено обговоренню статусу класового аналізу в сучасній українській соціології. Виокремивши ознаки інституціоналізації певної наукової дисципліни у трьох сферах (теоретичній, емпіричній та організаційній) та проаналізувавши на цій підставі історію досліджень соціальних класів у пострадянський період, автор робить висновок про інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології. Крім того, зафіксовано низку трендів у його сучасному розвитку: визнання релевантності класового аналізу в поясненні структурних інновацій; орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на міжнародні (а не пострадянські) стандарти; використання в дослідницькій практиці міксу західних/глобальних і національно-специфічних концептуалізацій, методологій та інструментарію; застосування альтернативних класових підходів і одночасно прагнення стандартної/уніфікованої моделі визначення класу. У висновках окреслено успіхи в розвитку вітчизняного класового аналізу і проблеми на цьому шляху.

Ключові слова: класовий аналіз, Україна, інституціоналізація наукового напрямку

На зламі тисячоліть питання про статус класового аналізу актуалізувалося як у західній, так і в пострадянській соціології. Дослідники вели дискусії з приводу того, чи варто сучасну ситуацію соціальних нерівностей описувати в термінах класу. Щоправда, зміст цих дискусій у різних типах країн принципово різнився й зумовлювався протилежними напрямками соціо-структурної динаміки.

У західних країнах в останні три десятиліття вочевиднилася динаміка від виражених класово зумовлених життєвих шансів і стилів життя, соціальних уявлень та ідентичностей, колективних форм організації та дій — до їх ослаблення. Вона була зумовлена ефектами держави загального добробуту, глобалізацією капіталів і ринку праці, дедалі більшою індивідуалізацією трудових конфліктів, занепадом профспілок, моделями масового споживання, актуалізацією гендерних, вікових, расових, громадянських нерівностей тощо. Ці нові соціальні реалії спричинили дискусії стосовно релевантності опису сучасних західних суспільств як класових, у перебігу яких дослідники висунули аргументи *pro* і *contra* щодо “евристичної вітальності” концепту класу. Прихильники тези про “смерть класу” (наприклад, Я.Пакульські та А.Вотерс) наполягають, що цей концепт втратив свою пояснювальну силу і, відповідно, класовий аналіз нерелевантний для пояснення нових соціоструктурних реалій. Інші соціологи впевнені, що “класовий аналіз залишається живим напрямом у соціологічній інтерпретації соціального світу” (Е.О.Райт) і “ситуацій, до яких застосовне поняття клас, не меншає” (Е. Гіденс) і далі відточують свою аргументацію в плані пояснювального потенціалу поняття “клас” і вдосконалюють теоретико-методичний інструментарій. (Детально про зміст дискусій див.: [Симончук, 2016].)

У постсоціалістичних країнах спостерігався протилежний напрям динаміки — від відносно слабких класових відмінностей у життєвих шансах, стилях життя, суб’єктивному сприйнятті нерівності — до поглиблення їх. Таким був наслідок мегатрендів останніх тридцяти років — розвалу державного соціалізму з його централізованою економікою й інституціоналізації відносин ринку і приватної власності, зміни політичної системи, звільнення від ідеологічного диктату, включення країни в глобалізаційні фінансові, матеріальні, трудові й комунікаційно-інформаційні потоки, трансформації галузевого і заняттєвого поділу праці. За зміною інституціональних і структурних реалій відбулася зміна соціологічних моделей їх опису та пояснення. Тепер соціологи вели мову про трансформацію засад соціальних нерівностей і конституювання нової соціальної структури, використовуючи іншу поняттєву мову і теоретико-методологічний апарат. За минулий 25-літній період (1991–2016) у рамках плюральних теоретичних та емпіричних підходів проведено численні дослідження соціоструктурних реалій, однак наше знання про класи все ще залишається фрагментованим і погано відрефлексованим. На наш погляд, необхідно здійснити узагальнювальний і критичний аналіз набутого знання, відфільтрувати досягнення і сформулювати нерозв’язані питання. Слід проблематизувати статус класового аналізу у вітчизняній соціології, щоб аргументовано відповісти на питання щодо його релевантності як адекватного способу аналізу реалій сучасного українського суспільства.

Про актуальність осмислення статусу класового аналізу у вітчизняній соціології свідчить поява за останні п’ять років низки статей українських і західних дослідників, де обговорюється ця проблема [Рябчук, 2007; Ryabchuk, 2015; Varga, 2011; Куценко, 2014; Макеев, 2014]. Причому тут увиразнилися протилежні висновки/оцінки. У статтях Анастасії Рябчук і Міхая

Варги подано негативний діагноз (суть якого — “аналіз класів в українській соціології є радше обмеженим/малоефективним, ніж успішним”). *М.Варга* (Університет Амстердама) на підставі аналізу публікацій соціологічних часописів України та Румунії формулює висновок, що “робітники (їхні життєві світи та випадки колективних дій) практично відсутні у працях місцевих соціологів”, незважаючи на різке погіршення матеріального становища робітничого класу й широкі протести робітників в обох країнах у період посткомунізму [Varga, 2011: р. 43]. Одне з можливих пояснень відсутності цієї проблематики автор вбачає в тому, що нинішнє покоління соціологів має більше спільного із правлячими елітами цих країн, ніж із робітниками. *А.Рябчук*, у назві статті якої явно прочитується діагноз стану справ (“Обмеженість класового аналізу в пострадянській Україні та імпульс до її подолання”), виокремлює чотири основні характеристики класового аналізу у вітчизняній соціології: “фокусування на великомасштабних дослідженнях, що дають тільки поверхову презентацію висновків; градаційне, а не реляційне розуміння класу; небажання осмислювати суб’єктивний досвід класу; тенденція до функціональної легітимації чинного порядку” [Ryabchuk, 2015: р. 685]. Такої якості класовий аналіз, на її думку, малоефективний в осмисленні соціальних реалій, бо залишає без уваги значення високого рівня нерівності для життя людей.

Інший — більш оптимістичний діагноз стану пострадянського класового аналізу (“результати радше позитивні, ніж негативні”) знаходимо в статтях Ольги Куценко [Куценко, 2014] і Сергія Макеєва [Макеєв, 2014а], котрі вважають, що за всіх проблем вітчизняними соціологами накопичено досвід, що є базою для плідного розвитку цього дослідницького напрямку. *О.Куценко*, стисло узагальнивши академічні дослідження соціально-класової структури в українській соціології останніх десятиліть, зокрема, окресливши етапні публікації й емпіричні проекти, основні теми (середній і робітничий клас, андерклас), дослідницькі перспективи (часову і порівняльну), констатує, що класовий аналіз “залишається актуальним і формує цікаві перспективи пояснення стану та динаміки розвитку українського суспільства, його соціальних проблем і конфліктів” [Куценко, 2014: с. 73–74].

Приєднуючись до другого табору, висунемо тезу, що в останні двадцять п’ять років відбулася інституціоналізація класового аналізу у вітчизняній соціології. Для переконливої аргументації цієї тези у пропонованій статті розглядатимуться ознаки інституціоналізації наукової дисципліни, відповідно до яких здійснено авторський діагноз статусу вітчизняного класового аналізу, а також описано тренди в його сучасному розвитку й позначено успіхи та проблеми на цьому шляху.

Ознаки інституціоналізації наукової дисципліни

Становлення будь-якої науки / галузі науки / наукового напрямку пов’язане з її інституціоналізацією, тобто набуттям нею всіх атрибутів соціального інституту. Для опису цього процесу соціологи виокремлюють різні ознаки й по-різному їх групують (див., напр.: [Здравомыслова, 1998; Новикова,

2000])¹. Для опису процесу інституціоналізації наукового напрямку пропонується використовувати як необхідні й достатні низку ознак у трьох основних сферах — теоретичній, емпіричній та організаційній.

У *теоретичній сфері* ознаками інституціоналізації наукового напрямку є формування корпусу основних понять для опису предметного поля; оформлення набору адекватних теорій і методологій; згода серед учених з приводу головних завдань дослідницької програми; включеність у світову дискусію через опанування всіх відомих традицій вивчення і концептуалізації об'єкта; розроблення оригінальних національно зорієнтованих теоретичних моделей. В *емпіричній сфері* до них відносять систематичне проведення різноманітних емпіричних досліджень; створення баз та архівів даних; розроблення і постійне вдосконалення дослідницьких методів та інструментарію. В *організаційній сфері* ознаками виступають створення дослідницьких структур/центрів та ідентифікація конкретних дослідників, які вивчають відповідну проблематику; включення нової дисципліни в навчальні курси, видання підручників і посібників, підготування спеціалістів, захист кандидатських і докторських дисертацій з даного напрямку; проведення спеціалізованих наукових дискусій (конференцій, симпозіумів, круглих столів); об'єднання дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій; систематичний вихід різного роду профільних наукових публікацій (монографій, статей у періодичних виданнях).

На підставі описаної моделі інституціоналізації наукової дисципліни у пропонованій статті здійснено спробу реконструювати історію нового етапу розвитку соціології соціальної структури (в сучасній номінації — класового аналізу) у пострадянській Україні. Причому оцінка змін може бути двоюкою. Згідно з першою тезою, мову слід вести про реінституціоналізацію, оскільки соціально-структурні дослідження були традиційною (вже інституціоналізованою) науковою галуззю в радянській (зокрема українській) соціології у 1960–1980-ті роки. Аргументами на користь цієї тези є численні публікації тих років, присвячені теоретичним та емпіричним дослідженням соціально-класової структури радянського українського суспільства, а також окремих класів (робітничого класу, селянства, інтелігенції, службовців), проведення всесоюзних і республіканських конференцій з відповідної тематики, ідентифікація досить широкого кола соціологів як дослідників соціально-класової проблематики². У цьому випадку трансформація наукового дискурсу про соціальні класи, збагачення емпіричної бази й удосконалення організаційного середовища вивчення класів, що відбулися в пострадянський період, є ознаками переходу дисципліни на новий,

¹ Описуючи процес інституціоналізації наукової дисципліни, Світлана Новикова виокремлює в ньому зовнішню і внутрішню форми з переліком відповідних індикаторів [Новикова, 2000], Олена Здравомислова групує ознаки у сферах теоретичного й емпіричного знання, а також у власне інституціональній сфері [Здравомислова, 1998: с. 545].

² Про історію інституціоналізації соціології соціальної структури в радянській соціології див.: [Голенкова, 2008].

складніший рівень розвитку, але в рамках раніше інституціоналізованої дисципліни.

Відповідно до другої тези, інституціоналізація класового аналізу як особливого напрямку сучасної української соціології відбулася в період 1990–2010-х років. Рецензуючи рукопис даної статті, провідні вітчизняні класові аналітики висловилися на користь цієї тези. Так, Ольга Куценко характеризує класово-орієнтовані дослідження в радянській соціології як етап незавершеної інституціоналізації даного напрямку. Незважаючи на те, що на користь висновку про інституціоналізацію свідчать певні критерії (принципова згода дослідників у питаннях теорії та методології, захист досить великої кількості дисертацій з тематики соціальної структури, наявність декількох спеціалізованих дослідницьких центрів і широкого спектра профільних публікацій), проте, на думку О. Куценко, ідеологічна призма справляла настільки стримувальний вплив на розвиток досліджень класової структури, що випадали принципові теми реляційного класового аналізу (експлуатація, відчуження, міжкласові конфлікти), обмежувалося поле емпіричних досліджень класових проявів. У пострадянський період відбувається оновлення теоретико-методологічного підходу на основі європейсько-американської та національної соціології, створення профільних дослідницьких центрів, захист дисертацій, включення в університетські програми нормативної дисципліни із соціальної структури, реалізація великих емпіричних проектів і наявність великого числа публікацій, що можна характеризувати як завершення інституціоналізації класового аналізу як наукового напрямку в вітчизняній соціології. *Сергій Макеєв* погоджується, що інституціоналізація даного напрямку відбулася тільки в останні два десятиліття, у радянській соціології був лише протокласовий аналіз. *Світлана Оксамитна* також схиляється до думки, що дослідження з класової проблематики радянського періоду не відповідають сформованій у другій половині ХХ століття в західній соціології традиції класового аналізу, тому має йтися не про наступність, а про розрив дослідницьких традицій та інституціоналізацію класового аналізу у вітчизняній соціології в останні два десятиліття.

Обґрунтуємо другу тезу, послідовно виокремлюючи три групи ознак інституціоналізації – в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах.

Ознаки інституціоналізації у теоретичній сфері

У теоретичній сфері ознаками інституціоналізації наукового напрямку є (а) формування корпусу основних понять для опису предметного поля; оформлення набору адекватних теорій і методологій; згода серед учених із приводу головних завдань дослідницької програми; (б) включеність у світову дискусію шляхом опанування всіх відомих традицій вивчення й концептуалізації об'єкта; (в) розроблення оригінальних теоретичних моделей. Поданий далі виклад теоретичних розробок українських дослідників, відповідно до цих ознак, дає підстави судити, наскільки ефективним упродовж останніх десятиліть був процес інституціоналізації класового аналізу як спеціальної соціологічної галузі.

(а) Від 1990-х років поняттєвий апарат і теоретико-методологічні підходи дослідників соціальної структури кардинально трансформувалися. З одного боку, вочевиднилося розчарування вітчизняних дослідників у радянській методології вивчення соціальної структури, ідеологічно обмеженій у своїх підходах (історичним матеріалізмом) і темах (наприклад, табу на вивчення номенклатури, економічної стратифікації, нерівних життєвих шансів)¹. Стався якщо не розрив з марксистською інтелектуальною традицією, то охолодження до неї (особливо в плані трактування рушійних сил і напрямів еволюції історії, тобто вчення про класи, експлуатацію і класову боротьбу) [Макеєв, 2003: с. 11]². Марксистська методологія видавалася неактуальною не тільки для аналізу суспільства, що трансформується, по-стфактум були сконструйовані навіть інші трактування радянської класової структури³ [Заславская, 2002; Радаєв, 1996; Шкаратан, 2005]. З іншого боку, зростала привабливість різноманітних західних концепцій класу із широким віялом тематики, багатством емпіричних підходів і методичних інструментів. Склалася думка, що рух суспільства в прозахідному, прокапіталістичному напрямку потребує також прозахідної методології рефлексії нової класової структурації суспільства, що обґрунтовувало необхідність імпорту теоретичних і методичних інструментів західного класового аналізу, особливо задля коректних порівняльних досліджень. Крім того,

¹ Аналіз спрощених уявлень соціологів про соціальну структуру радянського суспільства і шляхів їх подолання здійснено Віленом Чорноволенком [Чорноволенко, 1988].

² Щоправда, С.Макеєв певен, що цей розрив був зумовлений двоякою ситуацією в розвитку поглядів і конкретно-емпіричних досліджень у рамках радянської соціології: збереження табу на ревізію і творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії класів і водночас поліпарадигмальність перших поколінь радянських соціологів у викладі результатів емпіричних дослідницьких проєктів, коли офіційно не визнавалися, але легко розпізнавалися положення позитивізму, символічного інтеракціонізму тощо [Макеєв, 2003: с. 11–12]. У рамках так званої критики буржуазної соціології вітчизняні соціологи опановували різноманітні західні теоретико-методологічні підходи до аналізу класової структури суспільства, але тодішня заборона не давала змоги включатися в дискусію з авторами цих підходів і в самостійний пошук. Наслідком цих ідеологічних обмежень теоретичного пошуку було “неухильне вгасання евристичного потенціалу самого поняття класу”, а “приріст знання про внутрішню неоднорідність класів соціалістичного суспільства не спонукав до обговорення їхньої природи й еволюції за радянських часів” [Макеєв, 2003: с. 13].

³ Якщо в радянській період соціально-класова типологія описувалася формулою “союз двох класів (робітничий клас і колгоспне селянство) і прошарку (інтелігенція)”, то по-стфактум до цієї тріади додали ще один клас (номенклатуру). У пострадянський період у публічному, науковому та повсякденному дискурсах поступово закріплюються нові класові категорії: “власники і наймані працівники”, “підприємці і самозайняті”, “середній клас”; в дослідницькій практиці застосовують альтернативні класові схеми. У поясненні природи міжкласових відносин замість радянської ідеологічної формули “зближення класових інтересів і соціальних характеристик окремих класів” почали практикувати альтернативні пояснення в поняттях “експлуатації”, “владних повноважень”, “ринкових і трудових ситуацій”, “обсягу і структури капіталів”, “соціального закриття”, “класових конфліктів і класового компромісу”.

в дослідницькій практиці вочевиднися перехід до поліпарадигмальності; вітчизняні дослідники повною мірою продемонстрували широкий спектр теоретичних преференцій: виявилися запитуваними як різноманітні (раніше табуйовані) градаційні моделі (“багаті, середні і бідні”, “вищий, середній і нижчий клас”, в основі яких рівень певного капіталу — доходу, влади, освіти), так і реляційні концепції/схеми, що класифікують класи на підставі відмінностей соціальних відносин зайнятості (Дж.Голдторп і колеги), виробничого процесу (Е.О.Райт), професійно-галузевих відмінностей (Г.Еспін-Андерсен), отримання ренти (Е.Соренсен), забезпеченості ресурсами (П.Бурдьє). Усе це багатоманіття альтернативних теоретико-методичних підходів до класу почали верифікувати в емпіричних дослідженнях.

(б) Для теоретичного й емпіричного обґрунтування процесів пострадянського соціального структурування, опису нової конфігурації класової структури та її класових ефектів було потрібно як створення оригінальних підходів, так і опанування спадщини світового класового аналізу. У вітчизняній практиці досліджень класу тренд методологічного глобалізму чітко простежувався від 1990-х років¹. Дослідники послідовно реалізували актуальне завдання опанування теоретико-методологічного й інструментального досвіду західного класового аналізу, його адаптації та застосування для вивчення структурної трансформації українського суспільства, особливо з метою порівняльної перспективи. Так, дослідження міжгенераційної класової мобільності ґрунтується на методології Джона Голдторпа [Оксамитна, 2011]. Картографування класових позицій реалізувалося із застосуванням різноманітних західних емпіричних класових схем, зокрема Ерика Оліна Райта, Джона Голдторпа, Госта Еспін-Андерсена, П'єра Бурдьє [Оксамитная, 2003; Симончук, 2007; Домаранская, 2015]². До дослідження класової свідомості та класової ідентичності залучалися методики Ерика Оліна Райта, Шалом Шварца і Джефрі Еванса [Куценко, 2007; Симончук, 2010, 2014]. Основу вивчення взаємозв'язку особистості і класу становила методологія Мелвіна Кона і класової схеми Райта [Соціальні структури, 2007]. Моніторинг протестної поведінки здійснювали за методологією, розробленою західними колегами [Протести, 2011].

(в) Оригінальні національно зорієнтовані класові концепції й методики в досліджуваний період розроблялися менш активно, ніж опанування західних традицій вивчення класу. Створення оригінальних концепцій об-

¹ Причому описаний вище тренд методологічного глобалізму не суто вітчизняний, його фіксують і в західній соціології (див.: [Leiflufsrud, 2005]).

² Оскільки в останні десятиліття вітчизняні вчені стали постійними учасниками міжнародних порівняльних досліджень і у своїй дослідницькій практиці активно застосовують розроблені західними соціологами класові схеми, актуальною є перевірка їхньої валідності, адже важливо усвідомлювати міру адекватності цих схем в описі сучасного українського суспільства. Серед уже реалізованих проєктів — валідизація двох найавторитетніших і часто використовуваних вітчизняними соціологами схем Дж. Голдторпа [Оксамитная, 2003; Нікітіна, 2010] і Е.О.Райта [Соціальні структури, 1998].

грунтувалося необхідністю опису специфіки трансформаційних процесів у посткомуністичному просторі. Тільки у 2000-ті роки з'явилася низка фундаментальних розробок, що пояснюють характер, механізми, причини та наслідки пострадянських соціально-структурних змін. Серед найфундаментальніших теоретичних проєктів, що набули широкого резонансу і визнання у вітчизняній соціології, — структурно-діяльнісна концепція класоутворення Ольги Куценко [Куценко, 2000, 2001], концепція неостанового розвитку українського суспільства в пострадянський період Євгена Головахи [Головаха, 2002], концепція подвійної інституціоналізації Євгена Головахи та Наталії Паніної, що пояснює плюральність і нестабільність класової структури в період трансформацій [Головаха, 2001], концепція інституціонального обґрунтування нерівності Сергія Makeєва і Світлани Оксамитної, яку покладено в основу аналізу класової мобільності [Makeєв, 2011; Оксамитна, 2011], концепція Валерія Хмелька, що пояснює макросоціальні зміни (зокрема, у професійній, класовій та інституціональній структурах) в українському суспільстві за роки незалежності [Хмелько, 2003], конструювання стратифікаційних типологій соціальної структури в рамках концепції багаторівневих нерівностей сучасних суспільств [Makeєв, 2014b; Домаранська, 2015; Коваліско, 2008].

Таким чином, упродовж двох десятиліть відбулася значна трансформація поняттєвого апарату (фактично склався й утвердився новий словник опису макросоціальної структури суспільства), збагатився репертуар теоретико-методологічних підходів вивчення класу та інструментальні можливості їх емпіричної верифікації, поступово розширювалася включеність у світовий дискурс через опанування західних/глобалізаційних концептуалізацій і методологій з урахуванням національної специфіки. Усі ці факти дають підстави говорити про інституціоналізацію вітчизняного класового аналізу в теоретичній сфері.

Ознаки інституціоналізації в емпіричній сфері

В емпіричній сфері ознаками інституціоналізації наукової дисципліни виступають (а) систематичне проведення різноманітних емпіричних досліджень; (б) створення баз та архівів даних; (в) розроблення і постійне вдосконалення дослідницьких методів та інструментарію. Поданий далі аналіз свідчить, що в сучасній вітчизняній соціології порівняно з попереднім радянським періодом можливості емпіричного дослідження класової тематики значно розширилися й удосконалилися за останні двадцять п'ять років.

(а) У 1990–2010-х роках сформувалася широка база емпіричного вивчення різноманітної тематики соціальних класів. Її елементами стали як національні, так і міжнародні емпіричні проєкти, що спиралися на масові опитування і різноманітні якісні методи.

Особливий інтерес становлять **національні проєкти моніторингово-го типу**, що забезпечили можливість аналізу соціально-класових характеристик українського суспільства в часовій перспективі. Серед найбільш запитуваних — проєкт *“Українське суспільство. Моніторинг соціальних*

змін”, реалізовуваний Інститутом соціології НАН України з 1992 року (керівники проекту — Валерій Ворона, Наталія Паніна та Євген Головаха [Українське суспільство, 2015]). Дані цього моніторингу вможливають відстежування динаміки розподілу класових позицій в українському суспільстві¹ та вивчення різноманітних “ефектів класу” (вплив класової позиції на життєві умови та життєві шанси, політичні й економічні орієнтації, соціальне самопочуття і самооцінки, культурні практики, протестні орієнтації, членство в політичних партіях і профспілках). Проект “*Ставлення до змін*”, що проводився в Україні у 1993, 1995 і 1998 роках, надав вітчизняним соціологам перший інструментальний досвід емпіричної фіксації класових позицій за методологією Дж. Голдторпа й аналізу трендів динаміки класової структури та міжгенераційної мобільності, пов’язаної з відмінностями трудової та ринкової ситуацій працівників [Оксамитная, 2003]. Проект “*Українське лонгітюдне моніторингове дослідження*” (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey — ULMS), періодично (в наявності масиви трьох хвиль — 2003, 2007 і 2012 років) здійснюваний Київським міжнародним інститутом соціології під керівництвом Валерія Хмелька і Володимира Паніотто, дає можливість вивчати процеси міжгенераційної та внутрішньогенераційної соціально-класової мобільності, а також широкий спектр “класових наслідків” (див.: [Оксамитна, 2011]). *Моніторинг протестної активності населення України* в рамках проекту “Ukrainian Protest and Coercion Data”, що його від 2009 року реалізує Центр соціальних і трудових досліджень (раніше — Центр дослідження суспільства) (керівник проекту — Володимир Іщенко), дає змогу аналізувати особливості протестної поведінки різноманітних груп найманих працівників і дрібних підприємців, зокрема масштаби, форми, цілі та наслідки їхніх колективних дій (див.: [Протести, 2011]). *Моніторинг різних аспектів середнього класу України* періодично (у 2002, 2008 і 2014 роках) проводить Центр Разумкова, публікуючи дані про динаміку його чисельності та якісних характеристик [Міщенко, 2008; Биченко, 2008; Середній клас, 2014а, 2014b; Український середній клас, 2014].

Від 1990-х років значно збільшився обсяг порівняльних **міжнаціональних соціологічних даних** із соціально-класової проблематики. Один із найбільш значущих проектів — *Європейське соціальне дослідження* (European Social Survey — ESS), де Україна п’ять разів брала участь із 2005 року (масиви 2005, 2007, 2009, 2011, 2013 років; керівники української частини проекту — Андрій Горбачик і Євген Головаха; опис проекту й одновимірні таблиці для кожної хвилі див.: [Головаха, 2012]). Цей проект дав старт систематичному використанню українськими дослідниками західних емпіричних кла-

¹ Класові позиції ідентифіковані в цьому проекті в різні способи: 1) на підставі запитання про вид зайнятості, що містить 21 категорію (дослідники зазвичай групують їх у макрокатегорії, наприклад: робітничий клас, середній клас, дрібні підприємці), 2) завдяки різноманітним класовим схемам, що конструюються в масивах моніторингу з 2007 року через запровадження низки структурних змінних (зайняттєвої належності ISCO, виду економічної діяльності, статусу зайнятості, наявності управлінських функцій, рівня автономії праці).

сових схем¹ і стимулював хвилю класово зорієнтованих публікацій, присвячених порівняльному аналізу розподілу класових позицій в українському і західних суспільствах, впливу класу на систему цінностей, політичні та культурні практики (див.: [Українське суспільство, 2007]). Продуктивною для розвитку вітчизняного класового аналізу була участь України від 2008 року в проєкті *Програма міжнародного соціального дослідження* (International Social Survey Programme — ISSP). (Керівники проєкту — Сергій Макеєв і Ольга Іващенко; опис проєкту й одновимірні таблиці для кожної хвили див.: [Паращевін, 2009; Бабенко, 2009].) Для українських дослідників класової проблематики в рамках ISSP найцікавішим є проєкт “Соціальна нерівність” (“Social Inequality”) 2009 року, що був активно опрацьований, зокрема, у плані вивчення класової свідомості, класової ідентичності, суб’єктивної соціальної мобільності (див.: [Симончук, 2010; Оксамитна, 2010]). *Лонгітюдні моніторингові дослідження в Україні* (ULMS) та Росії (RLMS), доступні, щоправда, тільки в національних масивах, також дають змогу реалізувати порівняльну перспективу (див.: [Оксамитна, 2011]). *Проєкт міжнародного порівняння зв’язку соціальних структур і особистості*, проведений у 1993 і 1996 роках під керівництвом Мелвіна Кона, а з українського боку — Валерія Хмелька і Володимира Паніотто, надав перший досвід використання класової схеми Е.О.Райта (адаптованої М.Коном), стратифікаційної моделі й типології структурних локалізацій (для визначення класової позиції незайнятого населення), а також крос-національного порівняння впливу класу на особистість [Соціальні структури, 2007]. Проєкти *Європейського дослідження цінностей* (European Values Study — EVS) і *Світового дослідження цінностей* (World Values Survey — WVS), куди Україна входить із 1996 року (в наявності масиви шести хвиль — 1996, 1999, 2005, 2006, 2008, 2012; український координатор проєкту — Ольга Балакірева; опис проєкту див.: [Ціннісна складова, 2014; Балакірева, 2013]), відкривають перспективу порівняльного вивчення класових відмінностей у ціннісних орієнтаціях українців.

Дані державної статистики, що завжди становлять цінність для вітчизняних дослідників соціально-класової структури, від середини 1990-х років стали також міжнародно порівнюваними. Європейські країни перейшли на *єдині міжнародні статистичні стандарти та класифікації*². Серед цих стандартів — Класифікатор занять (International Standard Classification of Occupations — ISCO), Класифікатор видів економічної діяльності (Statistical Classification of Economic Activities — NACE), Класифікатор статусів зайнятості (International Classification of Status in Employment — ICSE), Класифікатор освіти (International Standard Classification of Education — ISCED) та ін. (див. веб-сторінки ILO і Eurostat). Наприклад, дані про роз-

¹ В опитувальник цього проєкту закладено широкий перелік структурних змінних, що дають змогу конструювати альтернативні класові схеми. Причому можна визначати класову позицію не тільки респондента, а й його партнера, матері та батька.

² В Україні імплементацією міжнародних класифікаторів опікувався Науково-дослідницький інститут соціально-трудова відносин Міністерства праці і соціальної політики і Держкомстат України.

поділ груп занять (ISCO) публікуються в Україні від 1996 року. Імплементация цих класифікаторів у соціологічні дослідження і масиви дала змогу не тільки аналізувати динамічні ряди відповідних розподілів і проводити їх міжнародні порівняння, а й розвивати методичний інструментарій класового аналізу, що включає названі змінні (*детально про це далі*).

Українські дослідники класової тематики в останні двадцять років поряд із кількісними опитуваннями почали застосовувати **різноманітні якісні методи**. У дослідженнях середнього і робітничого класу були ефективно використані матеріали *глибинних інтерв'ю* [Симончук, 2003, 2014] і *фокус-групових досліджень* [Український середній клас, 2014; Середній клас, 2014b]. Спробу опису соціологічного портрета власників великих капіталів України реалізовано шляхом контент-аналізу їхніх біографій, що містяться в довідниках “Хто є хто в Україні” та українських часописах [Рахманов, 2012]. Вивчення ідеологій бізнес-класу здійснено на підставі аналізу текстів часописів [Ведров, 2012]. Прикладами використання візуальних методів у дослідженні класової проблематики є проект “Херсонський машинобудівний завод: приватизація, банкрутство, окупація”, що подає відеодокументацію робітничих протестів на ХМЗ у лютому 2009 року (фільм є DVD-додатком до четвертого випуску часопису “Спільне”) [Рябчук, 2012], а також фільм-дослідження про шахтарський рух на Донбасі у 1989–1991 роках [Валковіц, 2012; Siegelbaum, Walkowitz, 1995].

(б) Створення архівів соціологічних даних із класової проблематики є ще одним внеском в інституціоналізацію в Україні класового аналізу. Так, в Інституті соціології НАНУ створено Архів масивів моніторингу та опитувань із 1992 року із описом тем, цілей і виконавців досліджень, присвячених, зокрема, класовій проблематиці. Банк даних масових опитувань Київського міжнародного інституту соціології містить масиви названих вище проектів від 1990 року (див.: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=db>). Центром соціальних і трудових досліджень створено й розміщено у відкритому доступі бази протестних подій та повідомлень від 2009 року (див.: <http://cslr.org.ua/bazi-prottestnih-podiy-ta-povidomlen-2/>). У відкритому електронному доступі перебувають масиви міжнародних проектів ESS та ISSP, EVS та WVS¹. Актуальним завданням є створення архіву даних якісних досліджень класової тематики. Внесок у нього зроблено серією транскриптів інтерв'ю з представниками середнього і робітничого класу, зібраних і частково опублікованих Оленою Симончук [Симончук, 2003]; добіркою матеріалів фокус-групових досліджень середнього класу Центру Разумкова [Український середній клас, 2014; Середній клас, 2014b] (також див.: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=536). Створення архіву в рамках проекту “Праця і робітничий рух в Україні: архів і дослідження” анонсували співробітники Центру дослідження суспільства (коор-

¹ Див.: офіційні сайти проектів ESS (<http://www.europeansocialsurvey.org/data/>), ISSP (<http://www.issp.org/page.php?pageId=4>) и EVS/WVS (<http://www.europeanvaluesstudy.eu/>). Слід зазначити, що крім масивів окремих хвиль створено об'єднані масиви, що розширюють можливості статистичного аналізу.

динатор — Анастасія Рябчук), які почали у 2011 році збирати інтерв'ю, фоторепортажі, відеодокументацію (див. : <http://laborarchive.blogspot.com/>).

(в) Ще одним аргументом на користь висновку про інституціоналізацію вітчизняного класового аналізу є очевидний прогрес у розвитку методичного інструментарію. (1) У рамках названих вище емпіричних проєктів одночасно з накопиченням цінної міжнародно порівнюваної інформації відпрацьовувалися нові методологічні підходи та методичний інструментарій класового аналізу, що стали різноманітнішими та розвиненішими порівняно із 1960–1980-ми роками. (2) Розвиткові інструментарію сприяв і перехід європейських країн на перелічені вище єдині міжнародні статистичні класифікації. Ці класифікатори використовують всі країни-учасниці проєктів ESS, ISSP і ULMS для кодування заняттєвої та галузевої належності, статусу зайнятості й рівня освіти респондентів у національних масивах. (3) У рамках цих проєктів проходили валідацію найавторитетніші емпіричні класові схеми (переважно Дж.Голдторпа і Е.О.Райта), закладалася плюральність класового аналізу, відпрацьовувалися методики вивчення соціально-класової мобільності, класової свідомості та різноманітних “класових ефектів”. (4) Від 1990-х років розвиток і дедалі більша доступність комп'ютерних технологій технологізували всі етапи соціально-класових досліджень, зробили більш удосконаленим емпіричний аналіз, значно полегшили комунікацію вчених і пришвидшили поширення знань, даних та інструментарію (зокрема, наявність синтаксисів дала змогу звичайним користувачам застосовувати класові схеми в різних масивах).

Ознаки інституціоналізації в організаційній сфері

В організаційній сфері ознаками виступають (а) створення дослідницьких центрів та ідентифікація конкретних дослідників, які займаються відповідною проблематикою; (б) включення нової дисципліни в навчальні курси, видання підручників і посібників, підготовка спеціалістів, захист кандидатських і докторських дисертацій з даного напрямку; (в) проведення спеціалізованих наукових дискусій; (г) об'єднання дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій; (д) систематичний вихід різного роду профільних наукових публікацій. Відповідно до цих ознак інституціоналізація класового аналізу в Україні також реалізувалася цілком успішно, про що свідчать викладені далі факти.

(а) У 1990–2000-ні роки сформувалася низка вітчизняних наукових центрів дослідження класової проблематики. Один із визнаних — *відділ соціальних структур Інституту соціології НАН України*, де під керівництвом Сергія Макеєва виконувалися науково-дослідницькі теми, що фокусувалися на тематиці класової структури та класової мобільності. Результати цих досліджень опубліковано у низці колективних монографій [Макеєв, 1996; Подвижность структуры, 1997; Классовое общество, 2003; Новые социальные неравенства, 2006; Украинское общество, 2007]. Співробітники відділу (Сергій Макеєв, Ольга Іващенко, Світлана Оксамитна, Ірина Прибиткова, Наталя Лавріненко, Олена Симончук) брали участь у розробленні інструментарію трьох хвиль проєкту “Ставлення до змін” у 1990-ті роки, а

також у реалізації національного етапу міжнародного проекту ISSP 2008 і 2009 років, зокрема в розробленні соціоструктурного блоку анкети й кодуванні змінних ISCO і NACE. У 1990-ті роки ще одним авторитетним центром класових досліджень був *факультет соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна*. Його дослідники (Олена Якуба, Ольга Куценко та ін.) вивчали соціально-класову трансформацію пострадянських суспільств, у тому числі спільно з британськими і російськими соціологами [Изменение, 1997; Куценко, 2000; Посткоммунистические трансформации, 2004], розробляли навчальні програми та посібники для студентів університетів. Із переїздом О.Куценко на початку 2000-х до Києва новий центр вивчення класової тематики сформувався на *факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, де розроблялося широке коло проблем вивчення соціальних класів, зокрема у співпраці та спільних публікаціях з Інститутом соціології [Классовое общество, 2003; Новые социальные неравенства, 2006; Украинское общество, 2007], і створювалася емпірична база (декан факультету соціології Андрій Горбачик є керівником проекту ESS). Дослідники *факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету “Києво-Могилянська академія”* ініціювали різнопланові класово-фокусовані дослідницькі проекти. Валерій Хмелько і Володимир Паніотто реалізували український етап низки міжнародних соціологічних проектів: 1) спільне із Мелвіном Коном дослідження взаємозв'язку класу та особистості, опублікувавши кілька праць [Соціальні структури, 2007] і розробивши навчальний курс “Соціальні структури і особистість” (Валерій Хмелько); 2) лонгітюдне моніторингове дослідження (ULMS), на підставі якого Світлана Оксамитна реалізувала аналіз міжгенераційної класової мобільності [Оксамитна, 2011]. Група викладачів і студентів НаУКМА, об'єднаних у *Центр соціальних і трудових досліджень* (раніше – *Центр дослідження суспільства*), від 2009 року займалися різноплановою класовою проблематикою, моніторингом протестної поведінки населення України, створенням архівів даних, обговорюючи свої результати на конференціях і відображаючи їх у часопису “Спільне: журнал соціальної критики”. Співробітники *факультету історії Львівського національного університету імені Івана Франка* Наталія Коваліско і Роман Савчинський моніторили стратифікаційну структуру міського населення [Коваліско, 2007; 2008]. *Центр Разумкова* відомий як дослідницька організація, що періодично реалізує дослідження середнього класу України [Міщенко, 2008; Український середній клас, 2014].

(б) У названих наукових центрах здійснювали підготовку спеціалістів у сфері соціоструктурного аналізу, були захищені кандидатські й докторські дисертації з класової тематики (Ольга Куценко, Наталія Коваліско, Світлана Оксамитна, Олена Симончук, Анна Домаранська, Тетяна Чернецька, Олена Бондаренко, Тетяна Дублікаш). Введенню цієї проблематики в освітній процес сприяли навчальні курси з класового аналізу, розроблені Світланою Оксамитною, Валерієм Хмельком, Ольгою Куценко, Наталією Коваліско, а також публікація навчальних посібників Світлани Бабенко “Нерівності у сучасних суспільствах” [Бабенко, 2007] і Наталії Коваліско “Основи соціальної стратифікації” [Коваліско, 2008].

(в) Проблематика соціальних класів була досить широко представлена в різних формах наукових дискусій — на Соціологічних конгресах України 2009 і 2013 років, конференціях з теорії і методології соціологічних досліджень, які щорічно проводять факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інститут соціології НАНУ, а також на Харківських читаннях на факультеті соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Обговоренню пострадянської класової структури та результатів класово-фокусованих досліджень було присвячено кілька академічних заходів, зокрема міжнародні конференції Центру дослідження суспільства “Після праці. Робітничий рух у Східній Європі після розпаду СРСР” 2011 року і “Колишні класи — нова боротьба: класові відносини в сучасному суспільстві” 2012 року, а також Всеукраїнські наукові конференції “Класові інтереси та класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень” (2012 рік) [Симончук, 2012] і “Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних і емпіричних досліджень” (2016 рік)¹, проведені в Інституті соціології НАН України, круглі столи Центру Разумкова, присвячені проблематиці середнього класу (2014 рік) [Середній клас, 2014b].

(г) Важливою організаційною формою інституціоналізації класового аналізу в описуваний період виступало об’єднання вітчизняних дослідників у рамках національних і міжнародних професійних асоціацій. Зокрема, вони є членами спеціалізованих дослідницьких комітетів Міжнародної соціологічної асоціації та Європейської соціологічної асоціації, а також об’єднані в секції соціальних структур у рамках Соціологічної асоціації України.

(д) Інституціоналізації вітчизняного класового аналізу сприяв також вихід багатьох присвячених класовій тематиці публікацій. Пролонгований вплив здійснило видання низки *індивідуальних монографій*. Початок емпіричному вивченню соціальних ідентичностей у вітчизняній соціології поклала монографія Сергія Макеєва, Світлани Оксамитної та Олени Швачко “Социальные идентификации и идентичности” [Макеев, 1996]. Ольга Куценко у книзі “Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии” [Куценко, 2000] підсумувала виклад концептуального поля класового аналізу у ХХ столітті, показала підсилення класового характеру українського суспільства, визначила нові параметри розрізнення соціальних класів, описала політико-культурні характеристики новоутворених класів. Історію формування середнього класу в Україні, його масштаб і внутрішній склад на підставі даних масових опитувань та глибинних інтерв’ю подано в монографії Олени Симончук “Средний класс: люди и статусы” [Симончук, 2003]. Досвід конструювання стратифікаційної моделі міської спільноти описаний у книзі Наталії Коваліско “Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення” [Коваліско, 2008]. Результати багаторічного вивчення класової мобільності в сучасній Україні Світлана Оксамитна підбила у мо-

¹ Статтю О.Симончук про конференцію див. у цьому номері журналу.

нографії “Міжгенераційна класова й освітня мобільність” [Оксамитна, 2011].

Великий вплив на розвиток вітчизняного класового аналізу справила публікація низки *колективних монографій*. Під керівництвом Сергія Макеева були підготовлені чотири монографії: “Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности” (1999), “Классовое общество. Теория и эмпирические реалии” (2003), “Новые социальные неравенства” (2006), “Украинское общество в европейском пространстве” (2007). Харківські соціологи опублікували кілька колективних праць, де аналізувалися вихідні тенденції радикальної пострадянської динаміки класів: “Изменение социально-классовой структуры украинского общества в условиях его трансформации” (1997), “Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание” (2004) (за редакцією Ольги Куценко).

Важливим моментом було видання низки *перекладних монографій*. Серед них такі книги, як “Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників” (2007), видана під науковою редакцією Валерія Хмелька, “Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство” Девіда Лейна [Лейн, 2006] і “Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе” Івана Селені, Гіла Еяла та Елеанор Тоунслі [Селеньи, 2008], видані за науковою редакцією Ольги Куценко.

Вітчизняні соціологічні часописи регулярно публікували статті з класової тематики. Серед них — “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, “Наукові записки НаУКМА”, Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (серія: Соціологія), Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”, “Спільне: журнал соціальної критики”.

Тренди інституціоналізації вітчизняного класового аналізу

Аналіз результатів інституціоналізації класового аналізу в українській соціології дає змогу виокремити низку трендів його розвитку від 1990-х років, що виявляються у трьох сферах (теоретичній, емпіричній та організаційній).

Тренд визнання українського суспільства класовим і релевантності класового підходу. Більшість вітчизняних дослідників соціальної структури визначають сучасне українське суспільство як класове і визнають релевантність класового підходу до його аналізу¹. Принаймні нема публічних

¹ У російській соціології сформувалися дві тенденції: одні дослідники віддавали перевагу класовому підходу, розробляючи теорії, що пояснюють природу класоутворення в пострадянських суспільствах і картографують нову класову структуру (Т.Заславська, В.Льїн, О.Шкаратан), інші обґрунтовували релевантність стратифікаційного підходу і соціально-верстової структури пострадянського суспільства (В.Горшков, Н.Тихонова) (детально див.: [Готов, 2012]).

заяв про протилежне — про заперечення класової інтерпретації соціальної нерівності українського суспільства на користь іншого концептуального підходу. Щоправда, в академічній соціології класовий аналіз практикує досить вузьке коло вітчизняних дослідників¹, натомість більшість сприйняла цей підхід як аксіому (в сенсі: у будь-якому суспільстві, де є приватна власність на засоби виробництва, вільна конкуренція і ринок праці, існують класи — великі групи людей, що різняться за інтересами і життєвими шансами); вони його не оспорюють, але й не використовують у своїх дослідницьких проектах (наприклад, для перевірки зв'язку класу та етнічних, сімейних, регіональних чи релігійних характеристик)².

Тренд від радянської моделі дослідження класів — до західної. Прозахідний напрям розвитку вітчизняного аналізу класів зумовлений низкою чинників. Один із них (гносеологічний) був пов'язаний із зустрічними процесами, що спостерігалися у 1990-х роках, — із розчаруванням вітчизняних дослідників у радянській методології вивчення соціальної структури, ідеологічно обмеженій у підходах і темах, і водночас — зі зростанням привабливості західних концепцій класу з широким віялом тематики, багатством емпіричних підходів і методичних інструментів. Інший чинник (організаційний) був зумовлений розривом наукових зв'язків між республіканськими соціологічними організаціями після розпаду союзної держави. У пострадянському просторі не сформувалося усталених наукових колективів, які б ініціювали міжнаціональні дослідницькі проекти, проведені на єдиній методологічній та емпіричній базі³. Поряд із тим послідовно розширювалася наукова взаємодія українських соціологів із західними колегами в різноманітних формах — стажування в західних дослідницьких центрах, участь у міжнародних конференціях, членство в європейських і міжнародних соціологічних асоціаціях, спільні дослідницькі проекти, ґрунтовані на концептуалізаціях переважно західних класових аналітиків (див., напр.: [Соціальні структури, 1998; Оксамитная, 2003; Посткоммунистические трансформации, 2004]).

Тренд від монотеоретичної, ідеологічно детермінованої методології вивчення соціальної структури до міксу глобальної й національно-специфічної методологій. У досліджуваній період українські дослідники були схильні як до розроблення оригінальних національно зорієнтованих класових теорій і методологій, так і до активного опанування західних традицій вивчен-

1 У строгому сенсі тільки близько десяти українських соціологів (названих серед авторів публікацій класової тематики) можна ідентифікувати як дослідників соціальних класів.

2 Разом із тим у дослідженнях західних соціологів клас практично завжди включений до списку незалежних змінних при вивченні певного феномену.

3 Можна назвати лише кілька прикладів співпраці соціологів пострадянських країн у дослідженнях класової тематики (наприклад: [Посткоммунистические трансформации, 2005]). Російські й українські соціологи переважно вивчали соціоструктурні трансформації незалежно одні від одних, наприклад: порівняльне дослідження класових структур і класової свідомості України і Росії на тлі європейських країн на базі даних міжнародних проектів [Симончук, 2007; 2010; Беляева, 2010].

ня класу. Перший тренд — розроблення пострадянської класової теорії — був виражений вельми слабо, хоча й декларувався як потенційно релевантний, що враховує інституціональну, культурну, історичну специфіку українського суспільства. Другий тренд — методологічного глобалізму — простежувався у вітчизняній практиці досліджень класової тематики у 1990–2010-ті роки більш певно; українські дослідники актуальне завдання вбачали в опануванні теоретичного, методологічного й інструментального досвіду західного класового аналізу, адаптації й застосуванні його для аналізу суспільства, що трансформується, насамперед для коректного використання у порівняльній перспективі.

Тренд від монотеоретичного класового підходу до альтернативних класових підходів і (одночасно) домінуючого/консенсусного. Після того як зникли ідеологічні табу в дослідницькій практиці, вітчизняні соціологи, наслідуючи західний досвід, визнали нормативність поліпарадигмальності в класовому аналізі й почали реалізовувати в дослідницькій практиці альтернативні теоретичні та методичні підходи (зокрема, закладали в емпіричні проекти можливості для конструювання широкого набору відомих класових схем), бо вважали, що це збагачує класовий аналіз. Утім, поряд із можливістю відтворювати багатоманіття теоретичних інтерпретацій та емпіричних операціоналізацій соціального класу одночасно простежувався інший тренд — прагнення уніфікації, використання єдиного стандарту ідентифікації класу (а саме — EGP-схеми).

Висновки

Викладені вище факти стосовно теоретичної, емпіричної й організаційної сфер розвитку вітчизняного класового аналізу впродовж двадцяти п'яти років (1991–2016) свідчать на користь висновку про його успішну інституціоналізацію як особливого дослідницького напрямку в сучасній українській соціології і водночас окреслюють проблеми на цьому шляху.

Серед досягнень — звільнення від ідеологічної цензури та свобода дослідницького пошуку, виправдане поєднання національно зорієнтованих і глобальних/універсальних методологічних та інструментальних підходів, теоретичне й емпіричне розроблення всіх традиційних тем класового аналізу (генези класової структури, її картографування і різноманітних “класових ефектів”), включеність у міжнародні дослідницькі проекти, розширення баз і видів емпіричних даних, створення архівів, обговорення проблематики на всеукраїнських і міжнародних конференціях, оформлення науково-дослідницьких центрів, захист кандидатських і докторських дисертацій, численні публікації з класової проблематики.

Можна назвати низку проблем інституціоналізації вітчизняного класового аналізу. Від 2010-го року спостерігаються відносно скорочення кількості профільних публікацій, гостра проблема фінансування емпіричних досліджень (що спричинилося до припинення від 2012 року участі в міжнародних проектах ESS і ISSP), відсутність постійних центрів із вивчення конкретних класів (зокрема, робітничого класу, дрібних власників), дефіцит відкритих дискусій, нерегулярність проведення профільних конфе-

ренцій, відхід групи авторитетних класових аналітиків від активних досліджень і одночасно слабкий приплив молодих дослідників у цю соціологічну царину, несформованість колективної ідентичності “класовий аналітик”.

У становленні вітчизняного класового аналізу в останні десятиліття виразилися чотири основні тренди: 1) визнання релевантності класового підходу в поясненні структурних інновацій; 2) орієнтація в теоретичній, емпіричній та організаційній сферах на західну/міжнародну наукову спільноту і стандарти, а не на пострадянські; 3) використання в дослідницькій практиці західних/глобалізованих концептуалізацій, методологій та інструментарію і, водночас, прагнення розробляти національно оригінальні підходи (у підсумку використовується певний усеїдний теоретико-методологічний мікс із легким національним акцентом); 4) співіснування у вітчизняній дослідницькій практиці альтернативних класових підходів, але переважне використання стандартних моделей визначення класу. Однак важко передбачити, що буде результатом цих трендів у вітчизняному класовому аналізі в найближче десятиліття — повсюдне й остаточне утвердження методологічного глобалізму і визнання універсальних теорій чи збереження національної автономії в теоретичних дебатах про класи та розвиток національно/локально зорієнтованих теорій? Чи збережеться статус класового аналізу як релевантного інструменту розуміння українського суспільства або знайдуться теоретики, які його проблематизують? Чи триватиме безконфліктне використання в дослідницькій практиці альтернативних класових підходів або зрештою запанує універсальна класова модель?

Джерела

Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року) / Бабенко С.; за ред. О. Іващенко. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. — 44 с.

Бабенко С.С. Нерівності у сучасних суспільствах: навч. посіб. / Бабенко С.С. — Х.: Вид. центр Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна, 2007. — 136 с.

Балакірева О.М. Ціннісні орієнтації населення країн “старої” та “нової” Європи як фактор їхньої інтеграції / О.М. Балакірева, Р.Я. Левін // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2013. — Вип. 31. — С. 86–93.

Беляева Л.А. Россия и Европа: структура населения и социальное неравенство / Л. Беляева // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2010. — № 2(96). — С. 40–56; 2010. — № 3(97). — С. 18–46.

Биченко А. Український середній клас: уявлення та реальні ознаки / А. Биченко // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7 (101). — С. 14–29.

Валковіц Д. Ми хотіли почути іншу версію історії — розказану робітниками / Д. Валковіц // Спільне: журнал соціальної критики. — 2012. — № 4. — С. 136–140.

Ведров О. Експлуататори про себе / О. Ведров // Спільне: журнал соціальної критики. — 2012. — № 4. — С. 52–59.

Глотов М.Б. Концепции социальной стратификации в отечественной социологии / М.Б. Глотов // Социологические исследования. — 2013. — № 8. — С. 53–59.

Голенкова З.Т. Социальная структура общества: в поиске адекватных ответов / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян // Социологические исследования. — 2008. — № 7. — С. 75–85.

Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.

Головаха Е. Неосословное общество в XXI столетии / Е. Головаха // Проблемы розвитку соціологічної теорії: II Всеукр. соціолог. конф.: наук. доп. і повідомлення / САУ, Ін-т соціології НАНУ. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. — С. 13–19.

Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011 / Є. Головаха, А. Горбачик. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2012. — 119 с.

Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства / А. Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 2. — С. 52–69.

Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельность-но-структурная концепция / Заславская Т.И. — М.: Дело, 2002. — 567 с.

Здравомыслова Е. Социология общественных движений — становление нового направления / Е. Здравомыслова // Социология в России / под ред. В. Ядова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Ин-т социологии РАН, 1998. — С. 545–568.

Изменение социально-классовой структуры украинского общества в условиях его трансформации / [Е.А. Якуба, О.Д. Куценко, Л.М. Хижняк, М.А. Безносос, И.А. Евдокимова]. — Х.: Основа, 1997. — 230 с.

Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 257 с.

Коваліско Н.В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Коваліско Н.В. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. — 240 с.

Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. / Коваліско Н.В. — Львів: Магнолія, 2007. — 328 с.

Куценко О. Классы в перспективе дилеммы “универсализм — индивидуализм” / О. Куценко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 132–155.

Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення / О. Куценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. — 2014. — № 1 (5). — С. 68–74. — (Серія “Соціологія”).

Куценко О. Деятельностная перспектива в понимании общества: к поиску возможности деятельность-но-структурного синтеза / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 27–41.

Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе / Куценко О.Д. — Х.: Изд-во Харьков. гос. ун-та им. В.Н. Каразина, 2000. — 316 с.

Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство / Д. Лейн; пер. с англ. под ред. О. Куценко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины; Х.: Харьков. гос. ун-т им. В.Н. Каразина, 2006. — 256 с.

Макеев С.А. Классовый анализ в современной социологии / С.А. Макеев // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 11–42.

Макеев С.А. Социальные идентификации и идентичности / Макеев С.А., Оксамитная С.Н., Швачко Е.В.; под ред. С.А. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.

Макеєв С. Класова структура сучасного суспільства / С. Макеєв, О. Симончук // Вектори змін українського суспільства / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2014а. — С. 110–134.

Макеєв С. Стратифіковано-диференційована структура міського населення України / С. Макеєв, А. Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014b. — № 4. — С. 42–65.

Макеєв С. Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей / С. Макеєв, С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2011. — № 4. — С. 32–49.

Мищенко М. Середній клас: самовизначення в соціальній структурі суспільства / М. Мищенко // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 7 (101). — С. 5–13.

Нікітіна Т.Є. Перевірка надійності класової схеми Дж. Голдторпа для України / Т.Є. Нікітіна // Вісник Львівського університету. — 2010. — Вип. IV. — С. 113–126. — (Серія соціологічна).

Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России / С.С. Новикова. — М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: Модэк, 2000. — 287 с.

Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2006. — 355 с.

Оксамитна С. Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. — К.: НаУКМА: Аграр Медіа Груп, 2011. — 287 с.

Оксамитна С.М. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні / С.М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. — 2010. — Т. 109. — С. 5–12. — (Серія: Соціологічні науки).

Оксамитная С.Н. Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / С.Н. Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — С. 82–115.

Паращевін М.А. Релігія та релігійність в Україні / за ред. С. Макеєва. — К.: Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. — 68 с.

Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности / [Макеєв С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др.]. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — 203 с.

Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О.Д. Куценко, С.С. Бабенко. — Х.: Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2004. — 418 с.

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 — вересень 2010. — К.: Центр дослідження суспільства, 2011. — 64 с.

Радаєв В.В. Социальная стратификация: учеб. пособие / В.В. Радаев, О.И. Шкартан. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 318 с.

Рахманов О. Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні / Рахманов О. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2012. — 376 с.

Рябчук А. Адаптационный дискурс как средство маргинализации рабочего класса в постсоветских обществах / А. Рябчук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 105–114.

Рябчук А. Кінопоїзд на ХМЗ: коментарі до відеодокументації робітничих протестів на Херсонському машинобудівному заводі / А. Рябчук, В. Атанасов // Спільне: журн. соціальної критики. — 2012. — № 4. — С. 142–153.

Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли; пер. с англ. под ред. И. Беляевой; отв. ред. О. Куценко. — К.: Ин-т социологии НАНУ; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2008. — 320 с.

Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів: аналіт. доп. Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2014а. — № 1–2 (144–145). — С. 3–78.

Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. — К.: Бібліотека Центру Разумкова, 2014b. — 64 с.

Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.

Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Симончук Е.В. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.

Симончук О. Картографування класів: традиції та новації / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 1. — С. 26–51.

Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–84.

Симончук О. Тематичні кластери класового аналізу / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2016. — № 2. — С. 5–25.

Симончук О.В. Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку / О.В. Симончук // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2014. — Т. 161. — С. 46–55.

Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька. — К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 559 с.

Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — 273 с.

Українське суспільство 1992–2015. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. — 652 с.

Український середній клас очима його представників: критерії визначення і самовизначення (за підсумками дискусій у фокус-групах) // Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. — К. : Бібліотека Центру Разумкова, 2014. — С. 27–44.

Хмелько В. Макросоциальные изменения в украинском обществе за годы независимости / В. Хмелько // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23.

Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України / [Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.] ; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. — К., 2014. — 320 с.

Чорноволенко В.П. Про подолання спрощених уявлень про соціальну структуру радянського суспільства / В.П. Чорноволенко // Філософська думка. — 1988. — № 1. — С. 3–10.

Шкаратан О.И. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / Шкаратан О.И. — М. : ЗАО “ОЛМА Медиа Групп”, 2009. — 560 с.

Ryabchuk A. Handicapped Class Analysis in Post-Soviet Ukraine, and a Push for Revision / A. Ryabchuk // East European Politics & Societies. — 2015. — Vol. 29. — P. 685–697.

Siegelbaum L. Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine / L. Siegelbaum, D. Walkowitz. — N.Y. : SUNY Press, 1995.

Varga M. An Anatomy of ‘Collective Anti-Collectivism’: Labor Sociology in Ukraine and Romania / M. Varga // Global Labour Journal. — 2011. — Vol. 2, Iss. 1. — P. 43–63.